

ISSN 1999-4214 (print)
ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN HUMANITIES
INSTITUTE

№ 1/2023

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2023

Бас редакторы **Дауренбекова Л.Н.**
А.Қ. Құсайынова атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты, Астана, Қазақстан
Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
А.Қ. Құсайынова атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
философия докторы (PhD) Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша.
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабек Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрысжан Л.Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.

Меншіктенуші: «А.Қ.Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты»

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022

Басуға 15.03.2023ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.

Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Татсырыс № 89

«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова,
Астана, Казахстан

Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова, Астана,
Казахстан

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша.
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабек Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курсыжан Л.А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.

Собственник: «Евразийский гуманитарный институт имени А.К.Кусаинова».

Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022

Подписано в печать 15.03.2023 ж. Формат 60*84 1\8. Бум. Типогр.

Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89

Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

© Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова
Chief Editor **Daurenbekova L.N.**

Candidate of Philological Science, Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute
Institute, Astana, Kazakhstan

Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**
Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana,
Kazakhstan

Editorial Board

Aimuhambet Zh.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Aktayeva K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
Absadyk A.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Bredikhin S.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
Гайнуллина Ф.А.	Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
Yermekova T.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
Yesirkepova K.K.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Zhusipov N.K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
Kurbanova M.M.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
Kamzabek D.	Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kuryszhhan L.A.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
Oner M.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
Pimenova M.V.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
Seifullina F.S.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF

Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933: E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute. Series -PHILOLOGY

Owner: «A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 15.03.2023 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

© A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

АҒАБЕКОВА Ж.А. ЖАЛМАХАНОВ Ш.Ш.	Аз-Замахшаридің «Муқаддимат ал-адаб» сөздігіндегі сөз тіркестерінің қазақ тіліндегі қолданысы.....	7
БАЙТИЛЕУОВА Ғ.А. ЕШИМОВ М.П. ДҮЙСЕНБАЕВА Р.И.	Фрейм арқылы сөздік қорды арттыру.....	21
ЕСІМСЕЙТОВ Б.Р.	Сыбайлас жемқорлық термині негізінде жасалған сөздерді аудару мәселелері.....	35
ЖАҚЫПОВ Ж.А., АМАҢДЫКОВ О.М.	Сөйлем құрамындағы ыңғайластырушы элементтер.....	46
ЗНАМБУЛОВА К.К. NOVRUZOVA N.	Information technology and the status of the development electronic dictionaries in turkish lexicography.....	57
КУРМАНБЕКОВА З.Р. САРЕКЕНОВА Қ.Қ.	Желі қолданушысының коммуникативтік типтері.....	71
МУНАТАИ К. DOSSYMBEKOVA R.O.	The social significance of internet vocabulary in chinese language.....	87
НҮРДӘУЛЕТОВА Б.И.	Серікбол Қондыбай зерттеулеріндегі «Қырымның қырық батыры» жырлар циклі.....	102
РАЙНБЕКОВА Г.С.	Фразеологизмдердің контексте көріну ерекшеліктері.....	113
РЫСБЕРГЕН Қ.Қ., УӘЛИ Н.М.	Халықтық топонимдердегі ақ және қара түстердің мәдени тілдік семантикасы.....	128
САҒЫНДЫҚҰЛЫ Б.	Ғалым Қ.Мамаділ көзқарасындағы тілдік бірліктің ойға қатысты мәндену сипаты.....	143

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

АЙМҰХАМБЕТ Ж.Ә.	Абайдың «Масғұт» поэмасындағы мотивтердің мифтік негізі және поэтикалық мәні.....	154
АЛИМБАЕВ А.Е.	Қожа Ахмет Ясауи хикметтеріндегі ғұмыр философиясы.....	167
АКТАНОВА Ш. АКТАНОВА А. AMANGAZYKYZY M.	Gender issues in the transmission of the artistic image of women in the works of M. Auezov and E. Hemingway.....	179

ЖҰМАҒҰЛ С.Б.		
ШАЛҒЫНБЕКОВА А.Б.	Әлихан Бөкейхан еңбектеріндегі мақал-мәтелдер: этно-	
ЖҰМАҒҰЛ А.Б.	социофольклортану аспектісіндегі талдау.....	191
КАЛИЖАРОВА Ж.Т.		
МАДИБАЕВА К.К.	Эпистолярная проза как литературный феномен.....	202
КӘПҰЛЫ Д.	Ақыт Үлімжілұлы шығармашылығы және әдеби-	
САҒЫНАДИН Г.	фольклорлық интеграция.....	214
КОКБАС Ж.,	Зейнолла Сәнік шығармашылығындағы «Тұғырыл хан»	
КУРМАМБАЕВА К.С.	бейнесі.....	226
НУРГАЛИ К.Р.	Детская повесть Б. Сокпакбаева «Меня зовут Кожа»: от	
НУРМАНОВА Ж.К.	книги – до ремейка.....	236
СЕКЕЙ Ж.	«Аласты ойлап шыққан жас...» (Д.Әшімханұлының	
	«Жынды жел» әңгімесі негізінде).....	250
ТАГУДРЕТОВА Б.Б.	Жазушы Мархабат Байғұттың юморлық шеберлігі.....	261
ТҰРЫСБЕК Р.С.		
БАТАН С.	Жазушы еңбегі: жаңашыл бағыт пен көркемдік өріс.....	274

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

КУДАЙБЕРГЕНОВА К.Т.	Сыр сұлейлері шығармаларын оқытудың әдістемелік	
	ерекшеліктері.....	297

ҒАЛЫМ. ТҰЛҒА. ҚАЙРАТКЕР

ДӘУРЕНБЕКОВА Л.Н.	Қ.Ахметовтың ғылыми-педагогикалық қызметі.....	312
-------------------	--	-----

XҒТАР 16.21.39

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.11>

Б. САҒЫНДЫҚҰЛЫ

Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Павлодар, Қазақстан
(e-mail: kasabek65@mail.ru)

ҒАЛЫМ Қ.МАМАДІЛ КӨЗҚАРАСЫНДАҒЫ ТІЛДІК БІРЛІКТІҢ ОЙҒА ҚАТЫСТЫ МӨНДЕНУ СИПАТЫ

Аңдатпа. Мақала қазақ тіл біліміндегі модальдылық категориясына қатысты ғылыми көзқарастарды тарқатуға негізделген. Автор ғалым Қ.Мамаділдің еңбегін саралай келіп, тақырыптың терминдену сипатына басқаша қарауды ұсынады. Мақала морфологиялық категория ретінде әбден танылған модальдық бірліктерді тіл білімінің басқа қырынан қарауға әкеледі. Оның алғашқысы – модаль сөздердің лексикалық сипаты. Бұл жерде модальдылықтың міндеттілік, болжалдық реңкі ғана емес, сонымен бірге олардың омонимдену, синонимдену сипатына көңіл ауарылады. Екіншіден, модальдық категория сөйлемнің жақсыз түрін жасаудың басты құралы болып көрсетіледі. Демек, оның сөйлемдік сипаты ашылады. Үшіншіден, ғалым Қ.Мамаділ тарапынан анықталған етістіктің модальдық құрылымының құрамы, құрылымы мен модельдеріне қатысты түзілген ғылыми-теориялық ұсыныстарды тілдің басқа бірліктерін тануда да пайдалануға болатыны бекітіледі. Бұл ғалым тақырыбының лингва-математикалық қағидаттарына жауап береді. Әрі оны қолданысқа енгізудің басты жолдары ретінде танылады.

Мақалада аталған белгілеулердің барлығы қазақ, орыс, неміс ғалымдарының тұжырымдары негізінде шешімін тапқан. Әрі контактология ілімінің табиғатына жауап береді. Атап айтқанда, мұндай қағида морфосинтаксистік, лексика-синтаксистік және лингваматематикалық сынды ішкі, сыртқы ілім байланыстылығына әсер етеді. Қ.Мамаділ ұсынымындағы құрамдық-құрылымдық моделдер синтаксистік бірлік ретінде танылып үлгерген түйдекті тіркес пен түйіспелі тіркестің қызметтерін анықтауда басымдыққа ие болады. Шын мәнінде, мұндай ғылыми бекітулер қазақ тіл білімінің фонетика-морфология салаларында сапалы жүйелілікке ие болғанымен, синтаксистік саралаулардан тұщымды тұжырымдарды кездестіру мүмкін бола бермейді. Сондай-ақ, Қ. Мамаділ қозғауындағы омонимдік және синонимдік пайымдаулар да тіл білімінің контактологиялық сипатын ашуға жол ашады. Бұл сипат тіл білімі саласының лексика-синтаксистік қарым-қатынасына негіз болып, болашақ зерделеулердің басты өлшемдері үшін таптырмас үлгі боларлығы анық.

Түйін сөздер: модаль сөздер, модальдылық категориясы, модальдық құрылым, модальдық құрам, модальдық мағына, модальдық модельдер, жақсыз сөйлемдер

Кіріспе. Модаль сөздер деп танылған тілдік бірліктің көне түркі жәдігерлеріндегі сөз қолданыстардан бастау алып жатқаны ақиқат нәрсе. Бірақ осы бірліктің қазақша нұсқасына келгенде, ойға қатысты мәнденуді (модаль сөздер) жеткізудің терімсөзі әлі де болса орнықпағандай әсер алатынымыз тағы бар. Тіл біліміне қатысты еңбектерді ақтарсаң да, психология мен логикаға жүгінсең де, осы бір тілдік терминнің айналысында қазақы пәнсөз кездеспейді. Ақиқатына жүгінсек, олай болмаса керек. Қазақ әдеби тілі сөздігінің түсіндіруінше, «Сөйлеушінің айтайын деген ойға қатысын, көзқарасын бідіретін сөз» болып табылатын бұл бірлік жайдан-жай пайда болып, қалыптасу және даму үрдісінен кем қалуы мүмкін емес. Ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлы өз еңбектерінде «сенімді-сенімсіз, болжал және мұң» мәніндегі мағыналық реңкті «рай» сөзі арқылы бідірген [1, 122]. Тағы да жоғарыдағы сөздікке жүгінсек, «Адамның көңіл күйі, пішіні, шырайы» деген түсінікке ие «рай» сөзі, қалай болғанда да, «модаль сөз» деп аталатын нұсқаны алмастыра алатындай дәрежеде.

«Рай» сөзінің кеңірек тарқатылуы етістікпен тығыз байланысты. Әсіресе, ашық рай (шақтық сипат), қалау рай, бұйрық рай, шартты рай деп көрініс табуынан көрінеді. Ал оның сөйлемдік күйі «модальдық шарт» ұғым-терминімен астарлас болып келетінін ғалым Қ.Есенов назардан тыс қалдырмай, «Модальдық шарт, негізінен, сөйлемдегі шақтық кезеңді айқындай түседі. Бұл – оның сөйлем ішіндегі ең басты қасиеті» [2, 102] - депті. Грамматикалық сипаттағы еңбектерді түзуші ғалым С.Исаев қазақ тіл ғылымындағы сөз таптарының қатарын онға жеткізді. Оныншы сөз табы ретінде модаль сөздерді таныды. Ғалым әбден сіңісті болып кеткен терминнен біржола қол үзіп кете қойған жоқ. Бірақ ондай бірліктердің «сөзге я сөйлемге қосымша грамматикалық мән үстеп, ойға қатысты мәндер қосатынын, яғни көңілдің күйін білдіру немесе модальдылық» деп анықтады [3, 293].

Бүгінгі күні қазақ ғалымдары ойға қатысты мәнденуді (модальдылық категориясы) барынша зерделеді десек те, оның әлі де болса шешімін таба алмаған тұстары кездесіп отырады. Әрі мұндай тұжырымдардың тек грамматикалық тұрғыдан сипатталғанын байқаймыз. Мұндай қызметті тарқату Қ.Мамаділ еңбектерінің де басым бөлігін алған. Ғалым тізбектеуінде «модальдық құбылыс тым көнеден басталған». Оның тұжырымдары модальдық категорияның мағыналық реңкін (міндеттілік, болжамдық), сондай-ақ оның мағыналық қатынасын, атап айтқанда, омонимдік және синонимдік сипатын, ашқан.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақала Қ. Мамаділдің «Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің модальдық құрылымдары» атты еңбегі негізінде зерделенді. Еңбек тұжырымдарын саралауда ғылыми баяндау, ғылыми сипаттау әдістері пайдаланылды. Ғалым тұжырымдарын басқа ғылыми ізденістермен бірлікте, айырмашылықта қарастыру салыстыру әдісіне жүгінуді талап етті. Салыстыру түркі тілдес ғалымдардың айтылымдарымен және қазіргі қолданыстық тұрғыдағы, яғни қазақ тіл біліміндегі, баяндаулармен теңдес жүргізілді.

Ғалым көзқарастарын тек тіл білімі тұрғысынан таразылау бір жақты нәтиже береді. Сондықтан оның логика-философиялық ой-топшылауларын тарқату қажеттілігінен метафизикалық әдістің көмегіне жүгіндік. Ал тілдік бірліктерді санамалап көрсетуде математикалық әдістің белгілерін пайдалану нақты нәтиже шығаруға көмектесті.

Талқылау мен бақылау. Неміс ғалымы Вильгельм фон Гумбольдтің байымдауында, «Тілде кездесетін барлық бірліктер белгілі бір сөз таптарына жатады, әрі жеке лексикалық, әрі жеке грамматикалық сипатқа ие болады» [4, 344]. Дегенмен әр сөз табына қатысты сөздердің сандық жағы әр қилы. Қазақ тіл білімінде, тіпті басқа тіл білімдерінде де, етістік пен зат есім сөздердің саны басқаларға қарағанда әлдеқайда мол. Ал лексика-грамматикалық қызметі жағынан сөз табы қатарына өткен рай (модаль) сөздер көп емес. Ғалым Қ. Мамаділ сөзінше, тиіс, керек сынды сөздер – VIII және орта ғасыр ескерткіштер тілінде кездескен тұлғалар. Мұны көнеге көз жүгірткен түркі ғалымдарының барлығы дерлік мысалға тартқан. Түркі тілдес ғалымдардың алдыңғы орнын алатын қазақ тіл білімінің білімпаздары «модаль сөз» боларлық бірліктерді араға ондаған жылдар салып толықтырып отырған. Байқасаңыз, Қ. Жұбанұлы 1930 жылдардың ішінде «етістіктің өңі» деп өзгелеп, оның е, де, бол, шығар сынды бірліктермен көрінетінін болжаған. 1950 жылдары бұлардың қатарын С. Аманжолов пайдалануындағы сірә, мүмкін, бәлкім бірліктері кеңейтті. Осы жылдар шамасында болар сөзін И. Маманов қайта енгізді. Ал жоқ, сияқты, білем, кел сөздерінің модальдік мәні О. Төлегеновпен танылды. 1960 жылдар шамасында М. Балақаев секілді, тәрізді сөздерін, Ғ. Мадина қажет сөзін, К. Ишанов шарт, ықтимал сөздерін жинақтады. Бәлки, бәсе, әрине, әлбетте сөздерін А. Ысқақовтан табамыз. Атауға түскен ғалымдардың тізбелеген тілдік бірліктерін біз бір-бірінде қайталаумен келген тұсын беріп отырған жоқпыз.

Ең алдымен, ойға қатысты мәндену жеке бірліктердің өзара тіркесуі арқылы жеткізілетінін ескеру қажет. Екіншіден, аталған сөздердің дені кейіннен өз категориясының нысанына айналды. Мәселен, еді, екен, кел етістіктері көмекшілік қызмет атқарғанымен, модальдылық сипаттан алшақтап кетті десек те болады. Саралауларды санамаға енгізсек, модаль сөздердің қатарында 22 (жиырма екі) бірлік тұратындығынан хабарланамыз. Демек, сан жағынан келгенде модаль сөздер есімдік қатарындағы сөздер жиынтығынан аз емес. Ал

бұлардың мағыналық реңкі мен грамматикалану үрдісі көмекші сөздер деп танылып жүрген тілдік бірліктерден кем түспейтіні тағы айқын. Ал дәстүрлі грамматика түзушілер етістік пен модаль сөздер деп танылған бірліктерді аса тығыз байланыстықта қарастырады. Мұндай байланыс Қ. Мамаділдің «...етістіктің модальдық құрылымдары» еңбегінде жандана түсті.

А. Ысқақов пікірінше, «Сөйлеу тілінде көңіл қошына, ой көлеңкесіне қатысты әр қилы реңктер, әдетте, сөйлемдегі сөздердің, сөз бөлшектерінің, сөз тіркестерінің түрлі-түрлі қарым-қатынастарынан туады, солардың мағыналарынан көрініп отырады. Тілдегі осындай, бір-біріне қатысты, жеке-жеке модальдық категориялардан жалпы грамматикалық модальдық категориясы құралады. Жалпы грамматикалық категория болғандықтан, модальдық мағыналар синтаксисте де, морфологияда да ұшырасады. Сөйлемнің модальдігі бүкіл сөйлемге тән құбылыс болады да, көбінесе лексикалық, интонациялық тәсілдер арқылы жарыққа шығады. Осы себептен сөйлем модальдігі, әдетте синтаксисте арнайы қаралады. Ал модальдік категориясының көптеген мағыналары морфологиялық дәнекерлер арқылы, солардың ішінде көбінесе етістіктің рай формалары арқылы жасалатындықтан, бұл мәселе морфологияда да қаралады. Бірақ морфологиялық құбылыстардың (райлардың) мазмұны синтаксистен жіті байланысты болады. Сол себептен модальдік мазмұн, әдетте, сөйлемнен жеңіл айқындалады. Осыған орай рай категориясы, оның формаларының мағыналары, қызметтері және қолданылу ерекшеліктері сөйлемге байланысты талданады» [5, 311]. Ғалым А. Ысқақов тұжырымының басты бөлігі синтаксистік талапқа ие. Мұны Қ. Мамаділ қолдай отыра, өзіндік пайымын жеткізе алған. Оның пікірінше, етістіктің модальдық құрылымдары «...сөйлем баяндауышының құрамында тұрып қана модальдық мағына береді. Сөйлемнің басқа мүшесінің құрамында ол модальдық мағына білдіру қызметін тоқтатады» [6, 26]. Бұл синтаксистік сипат және мұндай үзілді-кесілді тоқтам айту көптеген ізденістің нәтижесі. Абай ұстанымындағы «Адамның ғылымы, білімі хақиқатқа, растыққа құмар болып, әр нәрсенің түбін, хикметін білмекке ынтықтықпен табылады» деген осы болса керек.

Етістіктің модальдық құрылымдары – құрамы жағынан тұрақты. Ғалым Қ. Мамаділ былай дейді: «Модаль сөздер құрылым жасарда кез келген етістікпен тіркесе бермейді. Тұлға таңдайды. Мәселен, «тиіс» модаль сөзі есімшемен бірлікте етістіктің модальдық құрылымдарын жасай алмайды. «Ұқсайды» модаль сөзі тұйық етістікпен бірлікте етістіктің модальдық құрылымдарын жасай алмайды. Тиіс модаль сөзі барыс септікті тұйық етістікпен тіркесіп қана етістіктің модальдық құрылымдарын жасаса, ұқсайды модаль сөзі де үнемі барыс септікті есімшемен тіркесіп қана етістіктің модальдық құрылымын жасайды. Бұл айтылғандар етістіктің модальдық құрылымдарының құрамы жағынан да, мағынасы жағынан да модальдылықтың

тұрақты көрсеткіш екенін білдіреді» [6,25]. Бұл тұрғыдан келгенде, модальдық құрылымдардың, оның ішінде етістікпен тіркесіп келетін модальдық бірліктердің сөйлемнің жақсыз тұлғасын жасауға әкелетінін айтуымыз керек.

Жақсыз сөйлем мәселесі қазақ тіл білімінде ғалым Ғ. Мадина талдауымен көрінді де, сексен жылдан аса уақыт өтсе де, көп өзгеріске түспей-ақ әлі күнге дейін пайдалануға жарап келеді. Ғ.Мадинаның тұжырымына сүйенсек, тек «керек» модаль сөзімен тұлғаланатын жақсыз сөйлемдер жетерлік. «Грамматикалық бастауышы жоқ және дәл сол конструкцияда болуы мүмкін емес сөздердің бір түрінің баяндауышы тұйық етістік пен «керек» сөзінің тіркесінен жасалады: Құлап та кетпеу керек. ...Баяндауышы тұйық етістік пен «керек» сөзінің тіркесінен болатын жақсыз сөйлемдер үш жақтың біріне қатысы болмай жалпы, абстракцияланған түрде айтылуы мүмкін немесе сөйлем ішінде тұратын барыс септіктегі есім сөздер арқылы үш жақтың біріне меншіктеліп, қимыл иесі – субъект белгілі болып айтылуы мүмкін. Бірақ қайсысында да грамматикалық субъект-бастауыш болмайды» [7,25].

Етістіктің модальдық құрылымдарының құрылыстық сипатын ашып көрсеткен – Қ. Мамаділ. «Біз бұлардың барлық түрін тауып, талдау жасадық деп айта алмаймыз» деген ғалым олардың екі морфемалы (4 түрлі модель); үш морфемалы (9 түрлі модель); төрт морфемалы (11 түрлі модель); бес морфемалы (6 түрлі модель) болатынын анықтаған. Бұл ойға қатысты мәнденудің 30-ға тарта модельдік өлшемі болатынын айғақтайды. Тілдік факті төрт морфемалы модельдің бес морфемалы модельге қарағанда аз кездесетінін анықтапты. Жалпы, сандық өлшемнің артып-кемуі мынадай мәселелермен тікелей байланысты болса керек: «Көптік, септік, тәуелдік жіктік жалғаулары етістіктің модальдық құрылымның морфемдік санын арттырады. Еді, екен, емес сөздері үнемі модаль сөздерден соң тұратыны байқалады» [6,42].

Аталған жайттар модальдық мағынасына түрлі реңктер үстейтінімен де сипатталады. Мұндай қызметті көптеген ғалымдар жүйелеуге түсіре алған. Өткенге көз жүгіртсек, алғашқы профессор Қ. Жұбанұлы: «Іс жайынан берілген хабарға түрлі өң беретін етістіктердің» «тілек, күмән, тездік, шұбалаңдық, менсінбеу, куәлік» мәнін беретінін айтыпты [8,220]. Ғалым Қ. Мамаділ етістіктің модальдық құрылымдарының мағыналық құрамын анықтауда екі реңкке ғана көңіл аудартады. Алғашқысы «міндеттілік мағына» да, екіншісі «болжалдық мағына». Оның үстіне, байқасаңыз, міндеттілік о бастағы «тиіс» модаль сөзінен тарқайды да, болжалдылықтың тілдік көрінісі «керек» модаль сөзі. Біз бұлардың ең алғашқы қызметін айтып отырмыз. Әйтпегенде міндеттілік реңкті тұлғалауда «керек» сөзі кездесе береді. Керісінше, «тиіс» сөзінің болжалдық мән берудегі қызметі солғын, тіпті жоққа тән. Орайы келгенде айта кеткен жөн, орыс тіл білімін дамытушылардың пікірінше де, ХУІІІ-ХІХ ғасырлардағы сөйлемдер дамуында –бы демеулік шылауымен келген ырықсыз (-у тұлғалы) сөйлемдер міндеттілік модальдылығын білдіреді (кабы не ты, сидеть бы мне и тепер там).

Орыс ғалымдары ырықсыз сөйлемді қызметтің бұл уақыттарда барынша белсенділікке ие бола бастағанын байқайды [9,338].

Ғалым Қ. Мамаділ етістіктің модалдық құрылымдарын өзара синонимдікке, омонимдікке жақындатып көрсете келе, бұлардың «...омонимиясы мен синонимиясының қазіргі қазақ тілінде бар құбылыс екені дәлелденді. Дегенмен әлі де болса терең зерттеуді қажет ететіндігі даусыз. Сондай-ақ, етістіктің модалдық құрылымдарының бойында трансформациялану, көп мағыналық ерекшеліктерінің барлығы да назардан тыс қалмауы тиіс» [6,63]. Бұл ғылыми сұраныстың шынайы түрі. Асылы, Қ. Мамаділ модал сөздерге қатысты мағыналық реңкті басқаша шешкен ғалым деп айтуға толық мүмкіндік бар.

Бұл жайттың синтаксистен тыс қалған тұсы жоқ. Мұндайда ғалым М. Серғалиевтің синтаксистік синонимиясына қатысты пікірі алдыңнан шығады. Егер модал сөздерді көмекші қызметтегі бірліктер қатарынан есептейтін болсақ, ол солай да, ғалым ойын Қ. Мамаділдің еңбегіне қарата тұжырымдауға болады: «Синтаксистік конструкциялардың (сөз тіркесі, жай сөйлем, құрмалас сөйлем) әр түрлі болуларына байланысты көмекші (жәрдемші) сөздердің де синонимге қатынасу дәрежесі әр алуан болып келеді. Қалай болғанда да, көмекші сөздердің синоним жасаудағы қызметін теріске шығарудың еш реті жоқ. Қайсыбір жағдайларда көмекші сөздің бір конструкцияда болмай қалуының өзі осы екі конструкцияның синоним болуына мүмкіндік туғызады» [10,19]. Мұндай ой-тұжырымды омонимденуге қатысты өрбіту де қисынды. Қ. Мамаділ сөзіне сенсек, «-у керек құрылымы бірде міндеттілікті, бірде болжалды білдіреді».

Саралай келгенде, модалдық құрылымдардың сөйлем ішінде қолданылу есебінен түрлі көзқарастық сипат шығады. Олар белгілі бір сөйлем құрылымына тәуелді де болады. Бұл бағыт орыс тіл білімінде айқын анықталған іспетті. Мәселен, орыс тіл білімінің ғалымы А.Н. Гвоздев «Ырықсыз сөйлем – басты мүше болып саналатын -у тұлғалы етістік арқылы тәуелсіздікке ие болады, әрі тілектілік, міндеттілік, мүмкін еместілік, рұқсаттылық, қалаулылық іспетті модалдық іс-әрекетті білдіреді. Ырықсыз сөйлемдер көп деңгейде экспересивтік мәнге ие және олар үшін интонация басты қызмет атқарады. Мұндай сөйлемдердің белгілі бір түрлері ерекше интонациямен сипатталмаса, өзінің модалдық қасиетін жоғалтады» [11,78] - дейді.

Нәтижелер. Қ. Мамаділ еңбегіне негізделген ғылыми мақала көптеген мәселелерге басқаша қарауға итермелейді. Ең алдымен, «модал сөздер» деп танылып келген тілдік бірліктің терминделу сипатына жаңаша көзқарас тудырады. Екіншіден, аталған бірліктің қалыптасу және даму жолдарындағы ұстанымдар басқа тілдік бірліктердің, атап айтқанда синтаксистік тіркес түрлерінің, түзілуінде басты өлшем бола алады. Үшіншіден, модалдық бірліктердің құрамы, құрылысы, модельдену қағидаты қазіргі зерттеулерге бағыт

болады. Төртіншіден, етістіктің модальдық құрылымдарының өзара омонимдену, синонимдену сипаты қазақ грамматикасындағы ізденістердің соны бағытындай бағалануы тиіс. Бесіншіден, грамматикалану процесіне қатысты байымдаулар түркі тіл білімінің байланысына жол ашады [12]. Тіпті, бұл тақырыпқа қатысты әлемдік реестрдегі журнал басылымдары қазақстандық ғалымдардың зерделеулерін қабылдай бастады [13].

Қорытынды. Етістік категориясының тіл біліміндегі орны өзгеше. Оның жеке сөз табы боларлық белгілері де, әр тараптық тұлғалануы да, синтаксистік байланыстырудағы қызметі де әрдайым зерделеуде болды. А.Байтұрсынұлы «Етістікте он екі етіс, он төрт рай бар» дейді. Бұған қоса болымды, болымсыз және көсемше, есімше деп түрлеп, жалпы санын отызға жеткізеді. Етістіктен еңбек жазғандардың барлығы дерлік А.Байтұрсынұлы баса айтқан басты бағытынан жаңылысып кеткені жоқ. Ғылыми еңбектерімен етістікке басқаша сипат берген Қ.Жұбанұлы, С.Аманжолұлы, Н.Сауранбайұлы, А.Ысқақов сынды ғалымдарды атап өтпеске болмайды. Сонымен бірге 1960-80 жылдар ішіндегі ерен еңбек түзген аға буын өкілдерінің қай-қайсысы да қазіргі ғылыми ізденістегі жас буындар есімінен ұмытылмасы анық. Дәл осы бағытты Қ.Мамаділ барынша тарқатты десек артық айтқандық болмайды. Ол ғылымға кеш келді деген жосықсыз. Ол ғылымға асықпай кірді, оның сабағын сындырмай, дәнін терді. Ғылымды зәулім бәйтерекке балады, бұтақтарын баба буыннан іздеді, жапырақтарын аға буыннан тапты. Тілдің ежелгі жауһарларын талғажау етіп, тіл тарихынан тіреу іздеді. Қ.Мамаділдің қай еңбегі болмасын тарихты түгендеуден тұрады, әр сөйлемінде алдыңғы қатарлы ойлы жосықтың іздері бар. Оның тілдік тағдыры, Қ.Жұбанұлы өзгелегендей, «Іс жайынан берілген хабарға түрлі өң беретін етістіктерге» байланды. Ақыр аяғында, ғылыми тұжырымдар «Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің модальдық құрылымдары» деген атпен оқу үрдісіне енді, қазақ ғылымының көсегесін көгертті. Етістікке ештеп енген әр пенде Қ.Мамаділдің осы еңбегіне арқа сүйеп, серік етері даусыз.

Ғалым Қ.Мамаділдің еңбегіне сілтеме жасап дайындалған мақаланың өзі етістіктің күрделі категория екеніне тағы бір дәлел. Етістік сынды лексика-грамматикалық тұлға ұстанымы анық, түсінігі озық, талдамы тарихи тілдік тұлғаның тұжырымындарына ғана бағынады. Мұндай ғылыми тұжырымды бүгінгі күннің бейнесіне айналған ғалым Қ.Мамаділ көрсетті деп қорытындылауға толық негіз бар.

Әдебиеттер

1. Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: Ғ.Әнес. – Алматы: Абзал-Ай, 2013. – 640 б.
2. Есенов Қ. Қазіргі қазақ тіліндегі шартты және қарсылықты бағыныңқы сөйлемдер. – Алматы: Ғылым, 1969. – 194 б.

3. Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы: Рауан, 1998. – 304 б.
4. Гумбольд фон В. Избранные труды по языкознанию. – Москва: Изд.: Прогресс, 1984. – 400 с.
5. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Ана тілі, 2010. – 457 б.
6. Мамаділ Қ. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің модальдық құрылымдары. Оқу құралы. – Астана: ЕАГИ, 2004. – 156 б.
7. Мадина Ғ. Қазіргі қазақ тіліндегі жақсыз сөйлемдер. – Алматы: Ғылыми-методика кабинеті, 1959. – 72 б.
8. Жұбанұлы Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: Ғ.Әнес. – Алматы: Абзал-Ай, 2013. – 640 б.
9. Очерки по исторической грамматике русского литературного языка XIX века // Под редак. В.В. Виноградова, Н.Ю. Шведовой. – Москва: Наука, 1964. – 484 с.
10. Серғалиев М. Синтаксис мәселелері. Монография. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2006. – 412 б.
11. Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. Синтаксис. – Москва: Учебно-педагогическое издательство, 1958. – 302 с.
12. Мамаділ Қ. Түркілік интеграциядағы тіл мәселесі туралы // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. – Астана. № 2, 2019. – 118-124 бб.
13. Moldagali B., Sagyndykuly B., Akhtaeva N., Boranbai B., Tauova G. Time in People's Models of Linguistic Categorization // Roumanie Annals of the University of Craiova. Seria Stiinte Filologice / Lingvistika. Anul XL, Nr. 1-2, 2018. – 339-350. ISSN: 1224-5712

Б. САГЫНДЫҚҰЛЫ

Павлодарский педагогический университет имени А.Маргулана
Павлодар, Казахстан

КАТЕГОРИЯ МОДАЛЬНОСТИ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ УЧЕННОГО К. МАМАДИЛА

Аннотация. Статья основана на распространении научных взглядов на категорию модальности в казахском языкознании. Автор, дифференцируя труд ученого К. Мамадила, предлагает по-другому взглянуть на характер терминирования темы. В статье предлагается рассматривать модальные единицы через призму лексического характера. Во-первых, акцент делается не только на обязательном, предсказуемом тоне модальности, но и на характере их омонимизации, синонимизации. Во-вторых, модальная категория указывается как главный инструмент для создания безличного типа предложения. Следовательно, раскрывается его синтаксический характер. В-третьих, утверждается, что научно-теоретические предложения, которые сформировал ученый К. Мамадил относительно состава, структуры и моделей модальной структуры глагола, могут быть использованы и в распознавании других единиц

языка. Это соответствует лингво-математическим принципам темы ученого и признаны основными способами ее реализации.

Все эти обозначения были сделаны на основе выводов казахских, русских, немецких ученых и отвечают за природу учения о контактологии. В частности, такой принцип влияет на внутренние и внешние взаимосвязи науки.

В заключение следует отметить, что подобные научные утверждения имеют качественную состоятельность в области фонетики и морфологии казахского языкознания.

Также омонимические и синонимические рассуждения, которые предложил К. Мамадил, открывают путь к раскрытию контактологической природы языкознания. Данная особенность лежит в основе лексико-синтаксических отношений в области языкознания и будет незаменимой моделью для будущих исследований.

Ключевые слова. Модальные слова, категория модальности, модальная структура, модальный состав, модальное значение, модальные модели, безличное предложение

B. SAGYNDYKULY

A. Margulan Pavlodar pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan

THE CATEGORY OF MODALITY IN THE INTERPRETATION OF THE SCIENTIST K. MAMADIL

Annotation. The article is based on the dissemination of scientific views on the category of modality in Kazakh linguistics. The author, differentiating the work of the scientist K. Mamadil, offers a different look at the nature of the topic termination. The article proposes to consider modal units, the most recognized morphological category, on the other side of linguistics. This is the lexical character of modal words. Here the emphasis is not only on the obligatory, predictable tone of modality, but also on the nature of their homonymization, synonymization. Secondly, the modal category is indicated as the main tool for creating an impersonal sentence type. Therefore, its syntactically character is revealed. Thirdly, it is argued that the scientific and theoretical proposals formed by the scientist K. Mamadil regarding the composition, structure and models of the modal structure of the verb can also be used in the recognition of other units of the language. This corresponds to the linguo-mathematical principles of the scientist's theme, and are recognized as the main ways of its implementation.

All these designations were decided on the basis of the findings of Kazakh, Russian, German scientists. And he is responsible for the nature of the learning of contactology. In particular, such a principle affects the internal, external relationship of science, more precisely, morphosyntactic, lexico-syntactic and lingua-

mathematical.

In conclusion, it should be noted that the compositional-structural models proposed by K. Mamdil have priority in determining the functions of a constrained combination and a contact combination, which are already recognized as a syntactic unit. Indeed, although such scientific statements have a qualitative consistency in the field of phonetics and morphology of Kazakh linguistics, it is not possible to find the necessary conclusions from syntactic differences.

Also, the homonymous and synonymous reasoning proposed by K. Mamdil opens the way to revealing the contactological nature of linguistics. It is clear that this feature underlies lexico-syntactic relations in the field of linguistics and will be an indispensable model for the main measurements of future research.

Keywords. Modal words, category of modality, modal structure, modal composition, modal meaning, modal models, impersonal sentence

References

1. Baitürsynұлы А. Qazaq tıl bilimnıñ мәseleleri / Qūrast.: Ğ.Änes. – Almaty: «Abzal-Ai» baspasy, 2013. – 640 b.
2. Esenov Q. Qazırgı qazaq tılndegı şarttı jäne qarsylyqty bağynyñqy sөilemder. – Almaty: «Ğylym» baspasy, 1969. – 194 b.
3. İsaev S. Qazırgı qazaq tılndegı sөzderdın gramatikalyq sipaty. – Almaty: «Rauan» baspasy, 1998. – 304 b.
4. Gumböld fon V. İzbrannye trudy po iazykoznanıu. – Moskva: İzd.: «Progres», 1984. – 400 s.
5. Ysqaqov A. Qazırgı qazaq tılı. Morfologıa. – Almaty: «Ana tılı» baspasy, 1991. – 384 b.
6. Mamdil Q. Qazırgı qazaq tılndegı etstıktın modaldyq qūrlymdary. Oqu qūraly. – Astana: EĞI baspasy, 2004. – 156 b.
7. Madina Ğ. Qazırgı qazaq tılndegı jaqsyz sөilemder. – Almaty: Ğylymi-metodika kabinetı, 1959. – 72 b.
8. Jūbanұly Q. Qazaq tıl bilimnıñ мәseleleri / Qūrast.: Ğ.Änes. – Almaty: «Abzal-Ai» baspasy, 2013. – 640 b.
9. Ocherki po istoricheskoi gramatike ruskogo literaturnogo iazyka XIX veka // Pod redak. V.V.Vinogradova i N.İu.Şvedovoi. – Moskva: İzdatelstvo «Nauka», 1964. – 484 s.
10. Serğaliev M. Sintaksis мәseleleri. Monografıa. – Astana: L.N.Gumilev atyndağy EÜU, 2006. – 412 b.
11. Gvozdev A.N. Sovremenniy ruski literaturniy iazyk. Sintaksis. – Moskva: Uchebno-pedagogicheskoe izdatelstvo, 1958. – 302 s.
12. Mamdil Q. Turkılık integratsıadagy tıl мәselesı turaly // Eurazia gumanitarlyq institutynyn habarshysy. № 2, 2019. – 118-124 бб.
13. Moldagali B., Sagyndykuly B., Akhtaeva N., Boranbai B., Tauova G. Time in People's Models of Linguistic Categorization // Roumanie Annals of the University of Craiova. Seria Stiinte Filologice / Lingvistika. Anul XL, Nr. 1-2, 2018. – 339-350. ISSN: 1224-5712

Автор туралы мәлімет:

Сағындықұлы Бекен – филология ғылымдарының докторы, Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің профессоры, Павлодар, Қазақстан

Сағындықұлы Бекен – доктор филологических наук, профессор Павлодарского педагогического университета имени А. Маргулана, Павлодар, Казахстан

Sagyndykuly Beken – doctor of philological sciences, professor A.Margulan Pavlodar pedagogical University. Pavlodar, Kazakhstan